

DE 100 MOOISTE KERKEN VAN NOORD-BRABANT

WIES VAN LEEUWEN (TEKST) MARC BOLSIUS (FOTO'S)

ANCIENS

DIAQUES

DE 100 MOOISTE KERKEN VAN NOORD-BRABANT

WIES VAN LEEUWEN (TEKST) MARC BOLSIUS (FOTO'S)

Inhoud

Voorwoord 9

Inleiding | *Terribilis locus isti, ontzagwekkend is die plaats* 10

1

Een middeleeuws kerkenlandschap 12

- Neerlangel, *Sint Jan de Doper* 16
- Waalre, *Sint Willibrordus* 18
- Oirschot, *Hervormde Kerk* 21
- Eethen, *Hervormde Kerk* 22
- Brabantse Torens van Oostelbeers tot Alphen 26
- Heesbeen, *Hersteld Hervormde Kerk* 30
- Babyloniënbroek, *Hervormde Kerk* 31
- Veen, *Hervormde Kerk* 33
- Geertruidenberg, *Hervormde Sint Gertrudiskerk* 36
- 's-Hertogenbosch, *Sint-Janskathedraal* 39
- Breda, *Grote of Onze Lieve Vrouwekerk* 46
- Helvoirt, *Hervormde Kerk* 53
- Boxtel, *H. Petrus' Stoel te Antiochië* 55
- Dongen, *Hervormde Kerk* 57
- Breda, *Waalse Kerk* 59
- Leende, *Sint Petrus' Banden* 61
- Sprang, *Hervormde Kerk* 63
- Woudrichem, *Hervormde Martinuskerk* 66
- Gerwen, *voormalige Clemenskerk* 70
- Oirschot, *Sint Petrus' Banden* 71
- Rosmalen, *Sint Lambertus* 74
- Riethoven, *Sint Willibrordus* 76
- Oosterhout, *Sint Jan de Doper* 79
- Halsteren, *Sint Martinus* 81
- Geffen, *H. Maria Magdalena* 83
- Ginneken, *Hervormde Laurentiuskerk* 86
- Wouw, *Sint Lambertus* 89
- Hilvarenbeek, *Sint Petrus' Banden* 91
- Grave, *Sint Elisabeth* 93
- Den Dungen, *Sint Jacobus de Meerdere* 95
- Aarle-Rixtel, *Kapel Onze Lieve Vrouw in 't Zand* 97

2

Van Reformatie en schuurkerken 100

- Willemstad, *Hervormde Kerk* 102
- Besoyen, *Hervormde Kerk* 103
- Leur, *Hervormde Kerk* 105

Zundert, *Sint Trudo* 106
Ravenstein, *Hervormde Kerk* 108
Boxmeer, *Sint Petrusbasiliek en Karmelietenklooster* 110
Bokhoven, *Sint Antonius Abt* 112
Megen, *Franciscanenklooster Sint Antonius van Padua* 114
Handel, *Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming* 115
Velp, *Kapucijnenklooster Emmaüs* 119
Ravenstein, *Sint Lucia* 121
Uden, *Birgitiessenklooster Maria Refugie* 123
's-Grevelduin-Capelle, *Hervormde Kerk* 125
's-Hertogenbosch, *Sint Catharina* 126

3

De negentiende eeuw 132

Oosterhout, *Hervormde Kerk* 136
Tilburg, *H. Dionysius of Heikesekerk* 137
Tilburg, *Hervormde Pauluskerk* 139
Steenbergen, *Hervormde Kerk* 141
Tilburg, *H. Dionysius of Goirkesekerk* 142
Udenhout, *Sint Lambertus* 147
Erp, *Sint Servatius* 149
's-Hertogenbosch, *voormalige Waalse, later
Evangelisch-Lutherse Kerk* 151
Aarle-Rixtel, *Hervormde Kerk* 152
Helmond, *Sint Lambertus* 154
Gemert, *Sint Jansonthoofding* 158
Eindhoven, *Sint Catharina* 161
Oudenbosch, *Basiliek H.H. Agatha en Barbara* 164
Fijnaart, *Hervormde Kerk* 167
Vessem, *Sint Lambertus* 169
Stiphout, *Sint Trudo* 171
Eindhoven-Stratum, *Sint Joris* 173
's-Hertogenbosch, *voormalige Synagoge* 177
Molenschot, *Sint Anna* 178
Geldrop, *H. Brigida* 180
Lierop, *Heilige Naam van Jezus* 183
Nederwetten, *H. Lambertus* 184
Riel, *Sint Antonius Abt* 186
Oisterwijk, *Sint Petrus' Banden* 188
Eindhoven, *Heilig Hart* 191
Goirle, *Sint Johannes Onthoofding* 193
Steenbergen, *Sint Gummarus* 195
Helvoirt, *H. Nicolaas* 199

4

De twintigste eeuw 202

's-Hertogenbosch, *Sint Jacob* 206
Oud-Gastel, *Sint Laurentius* 208
Maarheeze, *Sint Gertrudis* 212
Eindhoven-Gestel, *Sint Lambertus* 213
Halsteren, *Sint Quirinus* 215
Cuijk, *Sint Martinus* 217
Kaatsheuvel, *Sint Jan de Doper* 219
Helmond, *Onze Lieve Vrouw Tenhemelopneming* 220
Noordhoek, *Sint Jozef* 222
Roosendaal, *Sint Joseph* 224
Waalwijk, *Sint Jan de Doper* 228
Sint Willebrord, *Sint Willibrordus* 229
Eindhoven-Strijp, *H. Theresia* 230
Heeze, *Sint Martinus en Sint Agatha* 232
Bergen op Zoom, *Ontmoetingskerk* 234
Spoordonk, *H. Bernadette* 238
Haaren, *Kapel voormalig Grootseminarie* 240
Bergen op Zoom, *Heilig Hart* 242
Klundert, *Hervormde Kerk* 243
Oeffelt, *San Salvator* 244
Overloon, *Sint Theobaldus* 246
Luyksgestel, *Sint Martinus* 247
Odiliapeel, *Heilige Kruisvinding* 249
Waalwijk, *Sint Antonius van Padua* 250
Lieshout, *Sint Servatius* 254
Sint-Oedenrode, *De Goede Herder* 255
's-Hertogenbosch, *Sint Lucas* 257

Voor wie meer wil... 260

Veelgebruikte termen 264

Literatuur en bronnen 266

Colofon 272

Voorwoord

De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant is de 25ste publicatie van de Bossche Stichting Archeologie, Bouwhistorie en Cultuur. De stichting heeft zich ten doel gesteld door middel van publicaties de cultuurhistorische geschiedenis van 's-Hertogenbosch, de provincie Noord-Brabant en het voormalige hertogdom Brabant voor een breed publiek toegankelijk te maken.

Vanaf de vroege middeleeuwen tot op de dag van vandaag hebben monumentale kerkgebouwen de skyline van steden en dorpen bepaald. Ze vormen waardevol cultureel erfgoed, waarvan een belangrijk deel aan ons is overgeleverd. De vermenging van wereldlijk en religieus gezag heeft van de vroege middeleeuwen tot in de twintigste eeuw gefunctioneerd. Door de ontzuiling is de rol van de kerken in het stads- en dorpsbeeld ingrijpend veranderd. Er werden en worden veel kerken gesloten en helaas is er door bisdommen en kerkbesturen ook veel afgebroken. Zo verdween in 1970 een monumentale neogotische schepping van Pierre Cuypers, de Bredase Sint Barbarakerk, en sloopte men in 's-Hertogenbosch de Leonarduskerk.

In deze uitgave begeleidt dr. Wies van Leeuwen, kenner bij uitstek van ons historisch erfgoed, de lezer op zijn tocht door Noord-Brabant. Hij is er in geslaagd een goed overzicht te geven van de meest interessante kerken, voorwaar geen gemakkelijke keuze! Een canon van Brabantse kerkgebouwen, op een rake manier gevisualiseerd door fotograaf Marc Bolsius.

De Stichting ABC wil graag haar bijzondere dank en waardering uitspreken aan de sponsors. Zij hebben het mede mogelijk gemaakt dat deze unieke uitgave tot stand kon komen.

Jos van der Ven
Stichting Archeologie, Bouwhistorie en Cultuur

Inleiding

Terribilis locus isti, ontzagwekkend is die plaats

Het bouwterrein voor de nieuwe kerk van Maarheeze werd in 1909 geëgaliseerd door drie mannen, die samen 232 jaren telden. Andere parochianen voerden stenen en grond aan. In Gemert verichtten de bewoners eveneens hand- en spandiensten. Het doorgeven van de bakstenen van man tot man mislukte echter. Dergelijke verhalen kennen we ook uit de middeleeuwen. In Ravenstein richtte men in 1729 een loterijfonds op om de nieuwe kerk te bekostigen. Het bestaat nog steeds. De meubels van de Megense kloosterkerk werden betaald door rijke sponsors, toen al. Blijkbaar hebben Brabanders zich voortdurend ingespannen voor 'hun' religieuze gebouwen. Denk maar aan de parochianen van Bergeijk, ze wilden in 1800 kost wat kost hun vervallen middeleeuwse parochiekerk terug hebben, terwijl de pastoor opzag tegen de hoge kosten. Eeuwenlang waren religieuze gebouwen de spil waar het leven in stad of dorp om draaide, ankerpunten in het dagelijks leven, bronnen van herinnering. Dat lijkt nu anders te worden. De kerken lopen leeg. Is er dan nog wel belangstelling voor een boek over de mooiste kerken van Noord-Brabant? Zijn er wel honderd kerken en synagogen in onze provincie waar we echt warm voor kunnen lopen?

Jazeker, er zijn honderden waardevolle religieuze gebouwen in onze provincie en het is hoog tijd voor een dergelijk boek. Als de kerken leeglopen, raken ze in de gevarenzone. Al helemaal als de bisdommen dan ook parochies samenvoegen om het tekort aan priesters op te lossen. Dat betekent dat veel kerken op termijn leeg komen te staan. Als hervormde gemeenten gaan fuseren worden ook kerken afgestoten. In dat geval zijn ze niet langer meer intiem verbonden met de grote rituelen van een mensenleven. Dan verliezen we onze binding met deze gebouwen. De verhalen, die de kerken verbinden met ons dagelijks leven, worden dan niet meer verteld. Ze zullen vervagen en verdwijnen. Over een aantal jaren begrijpt niemand meer de intense samenhang tussen de stenen muren, de kunstwerken en hun vele geschiedenissen. Als de oude verbindingen vervaagen vraagt dat om nieuwe banden. Onze dorpen en steden kunnen niet zonder de torens van onze kerken. Het zijn eigenlijk altijd al voorlopers geweest van onze musea, proto-musea, die in een notendop de geschiedenis van een plaats vertellen. De lotgevallen van een kerk zeggen veel over de geschiedenis van een plek. Als de kerken niet meer worden gebruikt en bezocht verliezen we een groot deel van ons geheugen en van onze cultuur. Dit boek is geen pleidooi voor de herleving van religie. Het roept op tot nieuwe waardering voor de schoonheid en de betekenis van de kerken in onze provincie. Ze hebben een sfeer en warmte die ons even in

een andere wereld brengt, oproept tot hogere gedachten. Zonder de religieuze gebouwen en hun verhalen verliest de provincie Noord-Brabant een belangrijk deel van haar identiteit.

Kerken fascineren me al sinds mijn jeugd in de kerkbanken van Luyksgestel. Daar deed ik mijn eerste religieuze ervaringen op onder de geschilderde engelen, wegdromend tijdens de preek en het lof. Kerken gingen me boeien, vooral door hun ruimtewerking en bijzondere sfeer. Jarenlang heb ik als vrijwilliger voor het Bossche bisdom kerken mogen inventariseren samen met de deken van Geldrop, Gerrit Vrans. Deze leerschool ging gelijk op met mijn opleiding als kunsthistoricus in Nijmegen, onder meer bij Frits van der Meer. Beide leermeesters en Kees Peeters doordesemden me met kennis van en belangstelling voor mooie gebouwen en kunstwerken. Zeker als je dan ook nog beelden, kelken en monstransen om en om mag draaien en de voorstellingen op altaren, schilderijen en glasramen moet ontrafelen. Dat betekende uren doorbrengen in vaak koude maar sfeervolle ruimten, door de hoge ramen meestal afgesloten van de dagelijkse werkelijkheid. Elke maandag was het weer opgaan in een sfeer van rust tijdens het duiden van verhalen uit het verleden. Zo schreef ik in 1974 en 1976 de twee delen *Langs de oude Brabantse kerken*, een overzicht van gebouwen vanaf de vroege middeleeuwen tot kort na 1900, de nadagen van de neo-stijlen.

Toen kwam de vraag van Jos van der Ven en Charles de Mooij van de Bossche Stichting Archeologie, Bouwhistorie en Cultuur om deze oude boeken weer op te poetsen in een nieuwe publicatie. De honderd mooiste kerken van Noord-Brabant leek me haalbaar. Een boek geschreven naar analogie van Simon Jenkins' hoogstpersoonlijke observaties over *England's Thousand Best Churches* (1999). Mijn eerste lijst telde 315 kerken, gebouwd tussen het jaar 1000 en 1972. Jazeker, ook kerken van het interbellum en de naoorlogse wederopbouw. Zij hebben intussen hun waarde en betekenis wel bewezen, evenals een enkele synagoge. Daarna moest er geschild worden. Van 315 naar 250, van 250 naar 100. De laatste 15 waren nog het moeilijkst. Mijn uitgangspunt was: kies gebouwen die een breed publiek enthousiast kunnen maken. Gebouwen, die een goed beeld oproepen van het verleden, waarvan de levensdraad leesbaar en genietbaar is. Kerken uit alle tijdperken, van middeleeuwen tot naoorlogse wederopbouw. Ze moeten toegankelijk zijn en een goed beeld geven van hun tijd van ontstaan. Hun inrichting moet een verhaal vertellen waarvan je in vervoering kunt raken, waarbij

je een historische sensatie ervaart. Dat is het gevoel dat de grote historicus Johan Huizinga omschreef als ‘het directe en onmiddellijke contact met het verleden’, waardoor je even buiten jezelf kunt treden. Het waren lastige afwegingen. Waarom niet het verfijnde kerkje van Middelbeers met zijn mooie verhoudingen opgenomen of de laatgotische hervormde kerk van Waspik met zijn rocaille meubels van Petrus Verhoeven? Waarom niet de Gertrudiskerk van Bergen op Zoom, de kerken van Hooge Zwaluwe, Diessen of Heusden? Niet opgenomen kerken kunnen even waardevol en interessant zijn. Het is echter een persoonlijke keuze en een doorsnede in de tijd, waarbij elke periode evenwichtig vertegenwoordigd is. Ik probeer sfeer en waarde van de gebouwen zo goed mogelijk over te dragen in woord en beeld. Daarbij is beschrijvingstaal, het gebruik van technische en architectonische termen soms onvermijdelijk. Bij elke kerk en achterin verwijs ik naar vergelijkbare gebouwen in de omgeving of elders in de provincie. Gegevens over deze gebouwen zijn gemakkelijk te vinden op het internet, in Reliwiki of in handboeken als het – onvolprezen maar niet overal even betrouwbare – boek *Monumenten in Nederland. Noord-Brabant* van 1997. Voor de naoorlogse kerken is de Wederopbouwdatabank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een uitkomst.

Kerkportalen dragen motto's als ‘Terribilis locus isti’, ontzagwekkend is die plaats; ‘Domus dei, porta coeli’, huis Gods, poort van de hemel. Wie wil daar niet binnengaan? Er zijn nogal wat redenen om een kerk te bezoeken, ook als je niet gelovig bent. Genieten van het gebouw in het landschap of van de magie van de vaak oude bewoningsplekken, historisch of spiritueel geladen. Het zoeken naar authentieke sporen van stijlen als romaans, gotiek of barok. Even terugstappen in de geschiedenis van de godsdienst met zijn oude zekerheden. Zomaar een kaarsje opsteken. Genieten van het spel van het licht op oude muren en beeldhouwwerken, het zien en het voelen van het oude materiaal. Het doorgronden van de voorstellingen van altaarreliëfs, glasramen en schilderijen. Vakmanschap bewonderen. Het beleven van de liturgie. Of gewoon even tot rust komen in een sfeer van inkeer, geen overbodige luxe in deze jachtige tijden. Daartoe horen religieuze gebouwen eigenlijk dagelijks open te zijn. Dat is helaas amper nog het geval. Men is bang voor diefstal of vandalisme, daarom zijn de kerken meestal dicht. In het beste geval is de sfeer van de ruimte te beleven van achter een hek bij een devotiekapel. Ze zijn natuurlijk wel open tijdens diensten of concerten. Nog steeds worden ze verzorgd door bevoegde kosters, beheerders of vrijwilligers met enthousiasme en liefde

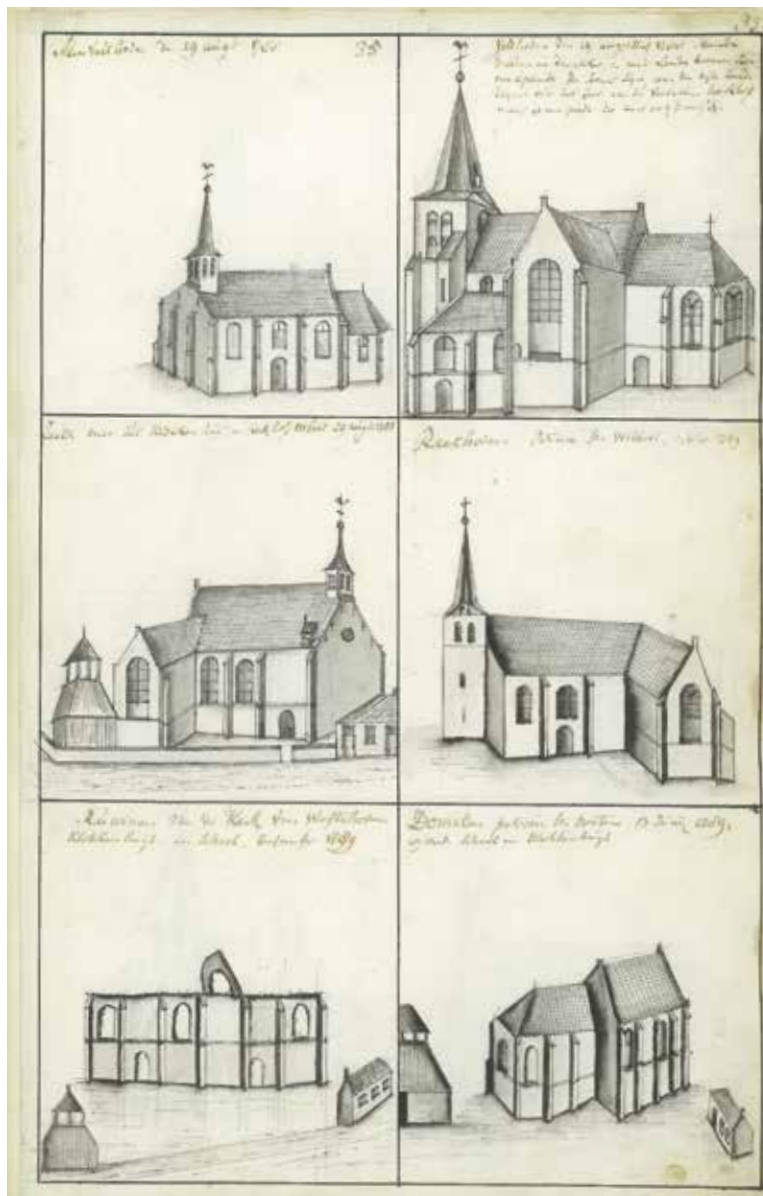

voor ‘hun’ gebouwen. Daarnaast biedt het Museum voor Religieuze Kunst in Uden ook de gelegenheid je onder te dompelen in unieke en zeldzame beelden en voorwerpen van vroeger en nu. Kerken zijn plekken van inkeer en herinnering. Zoals de kunsthistoricus Sible de Blaauw het formuleert: ‘geen gesloten vestingen van een onderdrukkende macht en een voorbij verleden, maar karaktervolle oorden van traditie en wijding, die kunnen bijdragen tot een bezinning op het nu en de toekomst.’ Het is van groot belang dat de verhalen die onze kerken vertellen begrepen worden en doorverteld aan komende generaties, opdat die kennis blijven maken met de verzoenende betekenis van schoonheid. Dan blijven onze kerken levend erfgoed en bronnen van inspiratie. Vrijplaatsen van de geest.

-
- ▲ Lierop, Heilige Naam van Jezus.
‘Genieten van het spel van het licht...’

1

Een middeleeuws kerkenlandschap

- ▲ Hendrik Verhees tekent in 1788 en 1789 de kerken van Meerveldhoven, Veldhoven, Zeelst, Riethoven, Westerhoven en Dommelen in vervallen of zelfs ruïneuze staat.
- Breda, Waalse Kerk. Sluitsteen.

De middeleeuwse boeteprediker en schrijver Geert Grote stelde in zijn pamflet tegen de bouw van de gotische toren van de Utrechtse Domkerk verspilling van middelen aan de kaak. Hij vond de torenbouw monstrueus en overbodig. Gelukkig hebben de middeleeuwse opdrachtgevers zich weinig van dergelijke meningen aangetrokken. Integendeel, ze wedijverden onderling bij de bouw van indrukwekkende kerken en torens in dorpen en steden. Deze gebouwen waren in hun ogen uitingen van macht en welvaart. Concurrentie leidde tot een steeds verfijndere, rijkere vormentaal.

Het ooit zo indrukwekkende Brabantse kerkenlandschap van de middeleeuwen is nu nog slechts een palimpsest, een vele malen uitgewist en herschreven stuk perkament. Er zijn alleen fragmenten van over. Zeker, de meeste grote middeleeuwse stadskerken van de late gotiek bestaan nog steeds, meestal in sterk gerestaureerde staat. Dat geldt echter niet voor de dorpskerken. Het handschrift van tekenaar, landmeter en architect Hendrik Verhees (1744-1813) geeft een duidelijk beeld. Aan het eind van de achttiende eeuw kan hij de meeste middeleeuwse kerken nog steeds tekenen, zij het in vervallen staat. Oorzaken zijn oorlogsgeweld en gebrekkig onderhoud. Vervolgens hebben de katholieken veel van de teruggegeven kerken alsnog afgebroken of ingrijpend verbouwd. Ze waren te klein of niet imposant genoeg om het gewenste religieuze gevoel op te wekken. Ondanks ingrijpen van de rijksoverheid verdwenen zo belangrijke kerken in bijvoorbeeld Erp, Lierop, Heeswijk en Oud-Gastel. Er was ook veel schade tijdens de Tweede Wereldoorlog. De kerken die in protestantse handen bleven, zijn beter bewaard. Twee middeleeuwse kerken verdwenen nog na 1945 in Hoeven en Son. Zelf was ik als achtjarig jongetje nog in 1958 getuige van de afbraak van de middeleeuwse kerkmuren in Luyksgestel.

ROMAANSE KERKJES

De oudste kerkjes zullen uit hout zijn opgetrokken en vervolgens in tufsteen herbouwd. Bij de opgravingen, die na 1945 plaatsvonden in de puinhopen van verschillende in de oorlog vernielde kerken, ontdekte men oude kerkplattegronden. Veelal eenbeukige zaalkerkjes met houten palen, later vervangen door romaanse tufstenen kerkjes, soms met een lager en smaller rechtgesloten koor. Dergelijke plattegronden kwamen aan het licht in Boxmeer, Luyksgestel, Gemonde en op andere plaatsen. Opgaand muurwerk bleef vooral bewaard in kleine kerken die achteraf lagen. Door ingrijpende restauraties kunnen we ons een beeld vormen van deze kerkjes. In Waalre, Oirschot en Eethen zien we sober muurwerk met hoog-

geplaatste rondboogramen. Soms zijn de muren versierd met hoge boognissen. Vaak moet dit muurwerk gepleisterd en beschilderd zijn geweest. Grotere kerken als de Odakerk in Sint-Oedenrode zijn helaas afgebroken, alleen in Postel over de Belgische grens bleef de romaanse tufstenen abdijkerk bewaard. Hij heeft een met lisenen en boogfriezen versierde absis. Het tufstenen Boterkerkje in Oirschot bewaart nog de kapconstructie uit de dertiende eeuw.

GOTIEK IN BRABANT EN DE KEMPEN

Tomeloze ambitie typeert de kerkenbouw van de latere middeleeuwen. Pas voltooide kerken in Antwerpen, Bergen op Zoom en Sprang moeten alweer plaatsmaken voor nog grotere gebouwen, als uitdrukking van stedelijke trots en rijkdom en de ambities van de aan de kerken verbonden kapittelheren. Ze worden echter niet meer voltooid. En dat terwijl de grote kerken van de Brabantse gotiek vanaf het tweede kwart van de veertiende eeuw al heel ambitieus waren. Op enige afstand volgen ze de Franse kathedralen, met torengewels, rijk beeldhouwwerk, kooromgang, kapellenkrans, dwarsschip en driedelige opbouw. Ze worden opgetrokken uit bij Brussel gedolven Gobertange- en Ledesteen. De grote kapittelkerken van Antwerpen, Breda en 's-Hertogenbosch zijn lager dan de Franse kathedralen maar onderscheiden zich door rijk beeldhouwwerk. Zeer uitzonderlijk zijn de luchtboogbeeldjes en beeldhouwde wimbergen van de Sint-Janskathedraal. De Mechelse bouwmeestersfamilie Keldermans bouwt door de eeuwen heen een waar imperium op, ze levert ontwerpen en kant en klare onderdelen in de

Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden. De ruime verbreiding van hun stijlmotieven en concurrentie tussen de steden laat de vraag rijzen of het begrip Brabantse gotiek wel een bruikbare term is. Kort na 1900 gebruiken kunsthistorici dit begrip voor de grote natuurstenen kerken met ronde kolommen, koolbladkapitelen en getraliede galerijen. Juist deze motieven zijn echter niet aan een regio gebonden. Door onderlinge wedijver en reizende meesters worden ze over een ruimer gebied verspreid. De wensen en lokale pretenties van opdrachtgevers moeten daarbij even belangrijk zijn geweest als de stijlmotieven van de bouwmeesters. Misschien kunnen we beter spreken van gotiek in Brabant. Tijdgenoten schreven immers al over bouwen 'up die maniere van Brabant'.

Veel eenvoudiger zijn de dorpskerken, ook al vertalen de bouwers van de ambitieuze kerken van Hoogstraten, Oosterhout en Oirschot de vormen van de stadse kapittelkerken in baksteen en spaarzame natuursteen. De meeste kerken die tussen de veertiende en zestiende eeuw op het platteland worden gebouwd, zijn van baksteen. Slechts af en toe hebben ze natuurstenen details in steunberen, raamljsten en torens. Alleen de imposante dorpskerk van Wouw heeft een natuurstenen schip en dwarsschip. Soms blijven de kerken eenbeukig, waarbij het oude romaanse schip met grotere spitsboogramen aan de nieuwe tijd wordt aangepast. Dat zien we onder meer in Dennenburg, Veen en Velp bij Grave. Meestal zijn ze echter driebeukig met lichte houten tonvormige gewelven. Deze gewelven worden dan onder een doorlopend leien dak samengevat. Grotere kerken krijgen wel een hoger middenschip met lichtbeuk. De dwarsschepen en koren zijn in veel gevallen lager dan het schip, wat samen met de hogere westtorens leidt tot een schilderachtig silhouet. De kerkjes van Halsteren en Middelbeers zijn daar goede voorbeelden van. Ook de gesloopte kerk van Tongelre had een lager dwarsschip en koor. In Helvoirt en Bergeijk zien we hoe de verlichting wordt verbeterd door dakkapellen met gemetselde topgeveltjes.

De glorie van deze dorpskerken zijn de torens. Ze worden door de architectuurhistorici meestal gekarakteriseerd als Kempense gotiek. Ook deze term kent zijn grenzen, ook hier lopen meestal verschillende stijlinvloeden door elkaar heen. Er zijn geen regionale beperkingen. Zo vertonen toren en kerk van Leende ook invloeden van de gebieden bij de Maas. De torens hebben aanvankelijk romaniserende motieven als lisenen en boogfriezen. Deze motieven hebben een lang leven. Ze worden tot in de zestiende eeuw gebruikt, meestal in combinatie met gotische versieringen in de

steunberen, nissen en galmopeningen. Dat leidt tot de sierlijke en bewogen silhouetten van torens als in Alphen, Hilvarenbeek, Oirschot en Vught. In de toren van Woudrichem zien we al renaissance-motieven, net als in de zuidgevel van de stadskerk van Grave. De alleenstaande torens zijn een echt Brabants verschijnsel, veroorzaakt doordat de dorpen zich later hebben verplaatst. In een enkel geval gaat het om oorlogsschade. Zo heeft de toren van Sambeek verwoede pogingen van de Duitse bezetter om hem op te blazen toch weerstaan. Hij herinnert nog steeds aan de verwoeste laatgotische kerk.

KLEUREN EN RITUELEN

Een middeleeuws kerkgebouw is de weerslag van eeuwen van historie. Alle tijdperken zijn er vertegenwoordigd, soms door de bewaarde kunstwerken, vaker nog door wat verdwenen is. Immers, telkens weer veranderde men de interieurs naar eigen inzicht. Het waren de mooiste en rijkste gebouwen van een stad of dorp. Vaak zijn ze nog maar een schaduw van wat eens was. De Grote Kerk van Breda en de Bossche Sint-Jan waren rijk ingericht met een weelde van kleuren en altaren. Veel daarvan is verloren gegaan tijdens de Beeldenstorm en de Reformatie. De muren waren vaak licht getint, de gewelven en de zijkapellen kregen kleurige decoraties. Natuursteen en baksteen hadden een bepleistering en werden door schilderingen opgewaardeerd. In de Sint-Jan zijn deze decoraties in de afgelopen decennia gereconstrueerd. Ook dorpskerken kenden lichte muren, vaak met een blokverband en ranken beschilderd. Schilderingen en glasramen vertoonden voorstellingen uit de heilsgeschiedenis als een Bijbel der armen. De hiermee samenhangende verhalen werden door deze afbeeldingen in het geheugen gegrift. Hoewel het kerkgebouw in al zijn luister fungeerde als de verbeelding van het Hemels Jeruzalem op aarde, waren er geen samenhangende iconografische plannen zoals in de barok en de neogotiek.

Het kerkgebouw werd heel anders gebruikt dan nu. De missen en de koorgebeden van de kapittelheren vonden plaats in het hoogkoor, achter een oksaal en hekken. Ook in sommige dorpskerken was het koor door een oksaal van het schip gescheiden. In schip, omgang en kapellen stonden vele altaren van gilden en particuliere fundaties, die betaalden voor het lezen van heilige missen. Binnen de katholieke kerk waren er corporaties, ambachtsgilden, vrome broederschappen en schutterijen. Dorpskerken hadden minder altaren, maar ook daar werden door de dag aan zijaltaren

op verschillende momenten missen gecelebreerd. De prent van het geloof door Pieter Bruegel de Oude laat zien dat er veel open loopruimte was, zonder banken en stoelen. Tegen de pijlers en in de kapellen kwamen steeds meer en rijkere retabels en kleurige beelden. Het lijdensaltaar in de Bossche Sint-Jan geeft daar nog een beeld van. Tegelijkertijd werd er gepreekt, biecht gehoord, gedoopt, de mis gevierd. Sacramenten en door priesters uitgevoerde rituelen markeerden hoofdmomenten en overgangen in de levensloop. Men geloofde in de goddelijke kracht van de heiligen en vereerde hun relieken als voorsprekers in geval van nood. Vanaf 1215 had de kerk de Transsubstantiatie benadrukt, de omzetting van brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus tijdens de mis. Het sacrament werd bewaard in sacramentshuizen en getoond in de monstrans. De gelovigen kregen meer plichten, zoals de jaarlijkse biecht en communie met Pasen.

Een belangrijk deel van het dagelijkse leven speelde zich in de kerk af. Men wandelde daar, schuilde er bij regen, maakte er afspraken, dreef er soms zelfs handel. Bij grote bedevaarten kwam het voor dat de pelgrims in de kerk overnachtten. Het was tot aan het begin van de negentiende eeuw gebruikelijk dat er in de kerk werd begraven. De oude zerkenvloeren van de grote kerken van Breda en 's-Hertogenbosch getuigen daar nog van. De parochies waren belangrijk voor het dagelijks leven van de gelovigen. Men organiseerde processies en andere religieuze plechtigheden, waarbij Bijbelse taferelen en belangrijke gebeurtenissen uit de heilsgeschiedenis werden uitgebeeld. Kerken in onder meer Zoutleeuw (België), Kalkar, Xanten en Lübeck (Duitsland) en dorpskerken in Scandinavië geven nog een goed beeld van de kleurige weelde van de middeleeuwen, die bij ons alleen nog in fragmenten bestaat.

-
- De rijkdom van het middeleeuwse kerkinterieur rond 1500. De Master of Saint Giles schildert de kathedraal van Saint-Denis bij Parijs.

Neerlangel, Sint Jan de Doper

Sint Jansstraat 2

OUDSTE ROMAANSE
TOREN VAN BRABANT

Het is een tijdloos gezicht. Vanuit de uiterwaarden aan de Maas zien we tussen de populieren een rank spitsje, een van de vele kerktorens rondom het vestingstadje Ravenstein. Hier geldt wat Simon Vestdijk dichtte: 'De herfst bouwt veel kerktorens bij.' Als gijzelaar in Sint-Michielsgestel zag hij tijdens de oorlog de torens tussen de kaler wordende bomen opdoemen als tekens van beschaving. In dit weidse rivierenland liggen de oudste kerkjes van Noord-Brabant. Op deze hoge ruggen en zandbulten begon het in bezit nemen van het land. Met de dorpen groeiden de kerken. Romaanse muren kregen gotische ramen, maar de bouwsporen bleven. Boven Ravenstein ligt tussen velden en boerderijen aan de dijk in alle rust het kerkdorp Neerlangel. Amper tien huizen, zestig zielen en toch een eigen kerk. Al jaren wordt er geen zondagse mis meer gelezen. Is dat het lot van onze dorpskerken: stille leegte tussen mooi gerestaureerde muren? Veel oude kerkjes rondom Ravenstein zijn gesloten of worden verhuurd. Gelukkig is dit kerkje nog elke dag open. Een stichting koestert 'de inspirerende eenvoud van de kleine Sint Jan'.

Op het eerste gezicht is het een simpel product van katholieke neogotiek. Het werk van een onbekende architect. Geen grootmeester, maar hij wist wel wat een kerkje was. Spitse bogen, machinale baksteen en glas-in-loodramen, een uitnodigend portaal onder een steil dakje. De verrassing komt aan de westkant. De toren is een romaans bouwwerk van tufsteen, de oudste toren van de provincie. Eenvoudige muren in korrelige, duifgrijze steen met vulkanische insluitels, meestal gewonnen in de Eifel. Honderden kilometers heeft

deze steen gereisd, toen al. Ondanks de ouderdom goed bewaard, geen ingang aan de buitenkant. De stenen zijn hoekig en kantig, aan de noordkant resteert nog een deel van het oorspronkelijke voegwerk. Dat is echt heel bijzonder, een oude toren die na zo'n duizend jaar pas in 2011 voor

- ▲ Neerlangel, Sint Jan de Doper. De oudste romaanse toren van Noord-Brabant flankeert een neogotisch kerkje.
- ▶ Neerlangel, Sint Jan de Doper.

het eerst is gerestaureerd. De bovenbouw achter de machinale steen is waarschijnlijk nog gotisch, maar daaronder zitten de dichtgemetselde galmgaten van de elfde eeuw. Binnen is nog een restant te zien van het koepelgewelf. Een balk toont de slijtsporen van eeuwenlang klokkenluiden, de gang van de tijd. Hij is net als het voegwerk zorgvuldig bewaard. Er zit nog een smalle lichtspleet. Heel bijzonder, want daar zien we een doorsnede van de duizendjarige muur in kistwerk: een binnen- en buitenschil van tufsteen, gevuld met gruis, mortel, grond en ijzeroer.

Dit simpele zaalkerkje van tuf- of 'trasteen' was de moederkerk van de parochie Ravenstein. Het had hooggeplaatste, dichtgemetselde rondboogramen. Zo tekende burgemeester R. van Claarenbeek van Ravenstein het gebouwtje, voor het in 1869 wegens bouwvalligheid werd

afgebroken. Met zijn lagere koor was het een van de laatste complete voorbeelden van een romaans zaalkerkje. De tekening laat zien dat de ramen waren dichtgemaakt en dat de rechte sluiting van het koor had plaatsgemaakt voor een driezijdige absis. Een deel van de westmuur naast de toren is alles wat nog resteert. Het neogotische kerkje is bouwhistorisch minder interes-

*Honderden kilometers
heeft deze steen gereisd,
toen al.*

sant. De verhoudingen van muren, steunberen en ramen laten zien dat de anonieme architect de vormtaal van de gotiek niet zo goed beheerste als de pioniers van die

stijl, Pierre Cuypers en Carl Weber. In 1974 noemde ik het nog een 'naargeestig' kerkje. Achteraf onterecht. Ik moet boete doen, want het heeft de charme van de onbeholpenheid. Je ziet er hoe plaatselijke bouwkundigen zich de neogotiek als nieuwe katholieke 'huisstijl' trachtten eigen te maken.

Het interieur is opnieuw gepleisterd. De tufsteen van de toren is met al zijn bouwsporen zichtbaar gemaakt. Op de bogen en ribben vinden we verkleurde blokken en banden, de resten van de oude beschildering, wonderlijk bestorven van kleur. De onbekende bouwmeester heeft stucgewelven aangebracht, in het koor gebruikte hij bakstenen gewelven op dunne ribben. Op die gewelven zien we de ranken van de neogotiek, op de ribben geschilderde blokverbanden. De barokke meubels zijn verdwenen, ze moeten gecontrasteerd

hebben met de neogotische gewelven en muren. Tussen de eenvoudige banken en beelden staat nu het houten altaar uit de kapel van de mannencongregatie van Ravenstein. Met zijn neoromaanse rondbogen past het heel goed in de ruimte. Dan hangt er nog een schilderij van de parochieheilige, Sint Jan de Doper. Zijn feest wordt hier elk jaar op 24 juni gevierd door het Sint-Jansgilde. Het is een meditatieve plaats voor buurtbewoner, wandelaar, fietser. Een van hen schreef in het gastenboek dat het hier altijd zo moet blijven.

› *Romaanse torens of onderdelen ervan vinden we nog in Neerloon en Veen. De bijzondere torens van Berlicum, Herpt en Hedikhuizen zijn in 1944 verloren gegaan.*

Waalre, Sint Willibrordus

Oude Torenstraat 2

GEDENKPLAATS VOOR
DE GESNEUVELDEN

Oorspronkelijke romaanse kerken zijn uitzonderlijk zeldzaam. Meestal zijn ze al lang afgebroken, onherkenbaar verbouwd of spoorloos opgegaan in latere bouwfases. Hier zien we een tufstenen romaans kerkje aan een gotische toren, spic en span. Ingang en hooggeplaatste boogramen zijn goed herkenbaar. Op het tweede gezicht is er veel nieuwe tufsteen en latere baksteen in de muren. In zijn huidige vorm is het gebouwtje dan ook het product van een ingrijpende restauratie van rond de Tweede Wereldoorlog, die het ook nog eens maakte tot een brandpunt van Brabantse eigenheid. Brabantia Nostra verlangde hier terug naar het katholieke Brabant van weleer en richtte het in tot gedenkplaats van de Brabantse gesneuvelden.

De zandrug achter de huizen, wat afzijdig van het goed bewaarde dorpsplein, is een eeuwenoude 'locus sacer', een heilige plaats. In 703 of 704 schonk Aengilbald Hildebolduszoon grond bij de Dommel aan bisschop Willibrord. Er kwam een hoeve en ten noorden daarvan een houten kerkje

- ▲ Waalre, Sint Willibrordus.
- Waalre, Sint Willibrordus. Gedenkboarden voor de gesneuvelden.
- Waalre, Sint Willibrordus. Zerk voor de onbekende soldaat.

dat in 710 door Willibrord persoonlijk ingezegend moet zijn. Het was het centrum van het domein van Willibrord, dat later overging naar de abdij van Echternach bij Luxemburg. De geschiedenis is tekenend voor menige Brabantse dorpskerk: in de twaalfde eeuw een stenen zaalkerkje, iets later een smaller en lager rechtgesloten koor. Het was gebouwd op een fundering van ruwe blokken ijzeroer, een rood-bruine plaatselijke steen, ontstaan uit een harde laag in de zandbodem. De muren bestonden uit kistwerk. Waarschijnlijk had het een beschilderde pleisterlaag over de tufsteen. In 1425 voerde men een ingrijpende reparatie uit en vanaf 1469 een vergroting. Het bouwwerkje werd verlengd, de muren verhoogd en er kwam een gotische kap met houten tongewelf. De toren volgde snel daarna, 'overeenkomstig de eisen van het bouwwerk', zo lezen we in de stukken.

Ze waren bij de tijd, er was al meteen een 'horologium', een uurwerk. Niet het huidige torenuurwerk. Dat stamt uit het begin van de vijftiende eeuw en komt waarschijnlijk van elders. Curieus is de devotie tot Sint Ontcommen of Wilgefortis. Deze weinig voorkomende heilige werd hier vereerd van 1597 tot in de negentiende eeuw.

De Portugese koningsdochter uit de tiende eeuw probeerde aan een huwelijk met de heidense koning van Sicilië te ontkomen door een wonder. Volgens de legende kreeg ze een baard, waarna haar vader haar op een kruis te schande maakte. Op een schilderij in de nieuwe kerk is ze vreemd genoeg zonder baard afgebeeld. Vanaf 1648

Het schip heeft stoere vormen in ramen en ingang.

gebruikten de protestanten de kerk, in 1798 werd hij teruggegeven aan de katholieken. Al gauw was het kerkje te klein en in 1844 wilde men de muren doorbreken en een driebeukig schip bouwen. De oude muren bleken ongeschikt, het kistwerk had te weinig samenhang om bogen te dragen en het plan sneuvelde. Tussen 1854 en 1859 maakte het oude koor plaats voor een nieuw dwarsschip en koor. Men tilde toen niet zo zwaar aan de scheiding tussen kerk en staat: de gemeente gaf tweeduizend gulden voor een barokaltaar. Als het kerkje

weer te klein wordt, bouwt de Eindhovense architect Louis Kookken in 1925 een nieuwe kerk. Het oude gebouwtje blijft verweesd achter op de oude zandrug. Het neo-barokke interieur wordt geplunderd, het dak raakt in verval, het regent stucwerk.

Het kerkbestuur wil van de bouwval af en krijgt in 1933 bisschoppelijke toestemming voor de sloop. Die wordt al aanbesteed, maar het kerkbestuur vindt het bod van 775 gulden van een plaatselijke aannemer te hoog. Ook de raad ziet geen kansen voor restauratie van de gemeentetoren en besluit drie jaar later eveneens tot afbraak. Zo ging het in Hoogeloon, Aalst, Tongelre en andere plaatsen. Kapelaan G. Bannenberg interesseert zich echter voor de eeuwenoude geschiedenis van de kerkplaats en wil het gebouwtje redden. De voorstanders van Brabantse eigenheid zien het als een document van de kerstening van het oude Brabant. Vincent Cleerdin, griffier van Provinciale Staten en voorzitter van het oudheidminnende Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, lobbyt bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Het kerkje is van een 'eenvoudige, vriendelijke schoonheid' zegt hij, het mag niet verloren gaan. De actie heeft succes.

De gemeente wordt eigenaar. In oorlogstijd, tussen 1941 en 1943, wordt het gebouwtje gerestaureerd door H.W. Valk. Hij is in Waalre bekend door de bouw van het gemeentehuis en enkele landhuizen, onder meer voor de Brabantse schrijver Antoon Coolen. Valk sloopt de aanbouwen uit de negentiende eeuw en ontdekt de fundering van het rechtgesloten koor. In de tufstenen muren treft hij de sporen van twee ingangen en hooggeplaatste rondboogramen. Dat wordt het uitgangspunt van zijn werk. Hij reconstrueert de muren van het romaanse kerkje, met bijbehorend flauw hellend zadeldak. De funderingen van het oude koor maakt hij zichtbaar als lage ezelsrugmuren. Daarbij komt hij in conflict met de bouwgeschiedenis van het monument. Hoe moet hij de gotische

verhoging en verlenging van 1469 behandelen? Sloop van toren en torentravee is uitgesloten, maar nu is er een onopgelost conflict tussen romaans en gotiek. Hij kan de bouwfases niet harmonisch met elkaar verbinden. De westtravee krijgt haar hoge dak terug, maar het hoogteverschil tussen de daken heeft zo natuurlijk nooit bestaan.

Bij dit kerkje maakte ik al fietsend kennis met het romaans. Wist ik veel dat het reconstructie was. Het schip heeft stoere vormen in ramen en ingang. In de muren oude en nieuwe tufsteen en daarboven de bakstenen speklagen van de late middeleeuwen. De pleisterlagen van de romaanse periode zijn niet hersteld. Het gotische deel is gebouwd van een warmgetinte, van rood tot roodbruin verlopende veldovensteen.

Opvallend zijn de fijn versneden overhoekse steunberen, de gedeelde galmgaten en de boogfriezen. Van binnen zien we nog sterker de restauratieopvattingen van kort voor en na de oorlog. De muren zijn afgebikt omdat men zo hield van de genuanceerde baksteentinten en de natuursteen in het zicht wilde laten. Een gevolg van de cultus van het eerlijke materiaalgebruik in de late negentiende eeuw. De ruimte is schemerig door de donkere, open kappen; de verzadigde kleurtonen in de ramen van de Deurnese glazenier Pieter Wiegersma passen er goed bij. De ramen zijn geplaatst toen de beweging Brabantia Nostra, die pleitte voor Brabantse eigenheid, het gebouwtje inrichtte tot gedenkplaats. Antoon Coolen was een welsprekend pleitbezorger. Niel Steenberg (1911-1997)

kapte een zerk voor de onbekende soldaat. De houten naamborden zijn van vader en zoon Coolen uit Waalre. De ramen vertonen onder de toren Vrede en Vrijheid onder Oranje (1947) en in het schip de personificaties van de deugden: Virtus, moed en Concordia, eendracht; dan Fortitudo, kracht en Prudentia, voorzichtigheid (1948). De beiaard is van 1949, in de kerk een orgel uit circa 1800 van Th. Rueff uit Geertruidenberg en een zeventiende-eeuws Vlaams schilderij van de kruisiging. Voor de ingang herinnert een beeld van Hans Goddefroy aan de schrijver Antoon Coolen, die tot zijn dood in Waalre woonde.

› *Romaanse kerkfragmenten in Dennenburg, Dieden en Velp.*

Oirschot, Hervormde Kerk

Vrijthof 1

HEIDENS KERKJE

Een heidens kerkje, het is een paradox. Toch bestaat het in Oirschot. Daar ligt het Boterkerkje, waarvan men meende dat het door de heidenen was gebouwd. Oirschot is uniek, niet alleen door het gave dorpsbeeld dat veel publiek trekt, zeker in de weekenden. Het heeft als een van de weinige dorpen twee middeleeuwse kerkgebouwen. Aan de Markt ligt de gotische Petruskerk. Ten zuiden een tweede plein, achter eeuwenoude huizen en herberg De Zwaan. Midden op dit Vrijthof staat het Boterkerkje, de vroegere Lieve Vrouwekerk. Eromheen tot 1873 een kerkhof. De tufstenen muren maken duidelijk dat het gebouwtje zeker tot het begin van de twaalfde eeuw teruggaat. Er zijn geen sporen van houten voorgangers. Na de bouw van de grote kerk bleef het voor de eredienst bewaard, misschien wel vanwege

de hoge ouderdom. In 1633 schrijft gemeentesecretaris Gerard Goossens over een kerk die 'onse ouders gebout hebben, terwijl sy noch heidens waren'. De wandelende dominee Stephanus Hanewinckel schrijft in 1799 over het gebouwtje dat sinds 1659 is gebruikt als boterwaag, klokkengieterij en houtopslag.

- ▲ Oirschot, Hervormde Kerk. Kapconstructie uit de dertiende eeuw en een elegant orgeltje van 1751.
- ◀ Oirschot, Hervormde Kerk.

Hij noemt het 'een zeer oud gebouw van tufsteen, eenigen zelfs willen dat ze een oude tempel der Romeinen is geweest'. Dat men bij tufsteen aan de Romeinen dacht is niet vreemd. Tufsteen werd toen veel gebruikt en in de vroege middeleeuwen hergebruikt voor kerken. Een vermeende oude oorsprong heeft indertijd delen van de Nijmeegse Valkhofburch van de sloop gered. Vanaf 1801 is het Boterkerkje in gebruik bij de hervormde gemeente, die de Petruskerk moest verlaten.

Het is een eenvoudig zaalgebouwtje met verweerde tufstenen muren en een rood pannenzadeldak met een dakruitertje van 1786. Aan de oostkant nog een restant van het gotische koor, dat in 1880 voor het grootste deel is afgebroken. Het kerkje was te groot voor de gemeente. In de twaalfde eeuw stond hier een smaller koor met absis en driezijdige sluiting. Dat werd vervangen door een overwelfd koor van drie vakken, waarvan nu nog maar een enkel vak rest. In 1960 maakte het afgewolfde dak uit de negentiende eeuw plaats voor een moderne bakstenen puntgevel. Links en rechts vertandingen, de aanzetten van de gesloopte zijmuren. De architect heeft hier de bouwsporen van 1880 gesuggereerd. Een opnieuw gestileerde bouwgeschiedenis, die laat zien hoe het koor langer en

Een kerk die 'onse ouders gebout hebben, terwijl sy noch heidens waren'.

hoger is geweest. De nieuwe gevel richt alle aandacht naar het romaanse schip. Dat heeft muren van het gebruikelijke kistwerk, steenbrokken tussen twee schillen van gehakte tufsteenblokken. In de noordgevel hier en daar nog ijzeroer en een blok zwarte basaltlava. De grote ijzeren boogramen van 1880 zijn bij de restauratie van 1960-1962 onder J. de Wilde uit Breda weer dichtgemetseld. De Wilde opende de oude rondboogramen en vernieuwde delen van het muurwerk in tufsteen. Hij herstelde het romaanse beeld, maar met respect voor

het oude materiaal. Nu wisselen oude en nieuwe stenen elkaar af, hier en daar is nog oud voegwerk te zien. De westelijke ingang is heropend, erboven drie spaarvelden met romaanse rondboogjes en de sporen van het oorspronkelijke, minder steile dak. De Brabantse landmeter Hendrik Verhees tekende het 'Heijdens' gebouw in 1794 met kleine raampjes en twee curieuze gevelstenen. Ze zijn bij de restauratie opnieuw gehakt. Sinds 1991 zit aan de noordkant weer de steen met draak en maalteken. Aan de zuidkant zien we een steen met lam en kruis. Men veronderstelt dat deze uitzonderlijke stenen een rol hebben gespeeld bij zoen-akkoorden, toen het Oirschotse vrederecht streefde naar verzoening bij doodslag of verwonding.

Van binnen is in 1962 veel veranderd. Het gepleisterde interieur van de negentiende eeuw is letterlijk omgegooid, nieuw georiënteerd. Dat gebeurde vaak bij hervormde kerken na de Tweede Wereldoorlog. De preekstoel ging naar het oosten, het orgel naar het westen. Met de open kap en de ruw gepleisterde muren kreeg de ruimte een andere sfeer: eigentijdse en historische elementen zijn gecombineerd. Achter het negentiende-eeuwse stucwerk kwamen de romaanse muren en de sporen van het gotische koorgewelf tevoorschijn. Een grote verrassing was de kapconstructie boven het gestucte tongewelf. Het gaat om een sporenkap uit de late dertiende eeuw, die bestaat uit achttien driehoekige spanten met een gebogen tongewelf. Maar liefst dertien spanten zijn nog origineel en in het zicht gelaten. Op de triomfboog zijn gotische geschilderde ranken teruggebracht. De eikenhouten preekstoel van 1650 heeft op de hoeken getorste zuiltjes en eenvoudige panelen. Met de koperen lezenaar van Claude Demeny uit 1756 is hij uit de Petruskerk meegenomen. Het orgeltje heeft een elegant front en is in 1751 gemaakt door de Middelburgse stadsorgelmaker Ludovicus de Backer. Het is in 1804 in Delft gekocht. De kerkorganist en kostschoolhouder Johan Söhngen verwierf in 1888 enige faam met zijn boek *Uit de Meierij*, schetsen uit het Noord-Brabantse volksleven. Glazenier en oud-Philipsmanager Jan Kooijman uit Middelbeers

heeft in de oostmuur een gebrandschilderd raam gemaakt van De Stralende Schepping. Het toont een rood kruis en symbolen uit Openbaringen 2 en 3.

› *Romaans muurwerk in Dennenburg, Dieden, Heesbeen en Velp.*

Eethen, Hervormde Kerk Cornelis Branderhorststraat 7

NAOORLOGS ROMAANS

In november 1944 was na beschietingen door de geallieerden weinig meer over van het oude kerkje van Eethen. Daken waren verdwenen, in de muren gaapten enorme bressen. Het is dan ook een wonder dat er nu weer een monumentaal kerkje staat op een plek, die mogelijk al in de elfde eeuw bewoond was. Het was een veilige en hooggelegen vluchtplek. Zo vonden tijdens een overstroming in 1740 tweehonderd koeien en paarden een wijkplaats in de kerk. Onderzoek wees uit dat onder de pleisterlagen van de bouwval een romaans schip uit de twaalfde eeuw schuilging. Er werden sporen gevonden van spaarnissen en romaanse ramen met resten van een houten kozijn. Duidelijk werd dat het kerkje na de vernietigende Sint Elisabethsvloed van 1421 naar het westen was verlengd in baksteen. Toen moet ook de toren zijn gebouwd. Het koor was in de negentiende eeuw verlaagd, maar dateerde uit de vijftiende eeuw. Aan de hand van de bouwsporen konden Phil.J.W.C. Bolt en J.B. baron van Asbeck de kerk tussen 1948 en 1951 reconstrueren. Daarbij zijn zoals gebruikelijk alle wijzigingen uit de achttiende en negentiende eeuw verloren gegaan. Dat geldt in het bijzonder voor de grote rondboogramen met hun karakteristieke roedenverdeling en de geblokte pleis-

terlagen. Men streefde naar herstel van de pure vormen van de middeleeuwen, ten koste van de latere geschiedenissen. Dat maakt het kerkje tot een schoolvoorbeeld van romaans en gotiek. Het bovenstuk van de toren is een nieuwe schepping van de architecten. Zo mooi heeft het er ongetwijfeld nooit bij gestaan.

Kerk en pastorie zijn een toonbeeld van naoorlogse wederopbouw. De pastorie met haar rieten dak ademt de sfeer van de Delftse School, een charmant dorpshuis waar het prettig wonen moet zijn. Het gereconstrueerde schip heeft ondiepe spaarnissen met hooggeplaatste rondboogramen. Dergelijke muurnissen vinden we ook aan de kerk van Kerkwijk in Gelderland. Ondanks alle restauraties is hier nog oorspronkelijke tufsteen te vinden, vooral aan de noordkant. Ook het witwerk in de raamdagkanten is hersteld. Het dak met zijn

karakteristieke geglazuurde pannen kreeg een romaanse helling. De toren is uiterst eenvoudig, maar het boogfries onder de spits is zeker niet middeleeuws. Het koor heeft speklagen van tufsteen en kreeg de oorspronkelijke hoogte terug.

Binnen zijn de romaanse verhoudingen teruggekeerd. Het schip heeft witgepleisterde muren en hooggeplaatste ramen met sierlijk geometrisch glas-in-lood. Er is een vloer van gebakken tegels. Het vlakke plafond met zijn grenen balken heeft een nieuwe, sobere decoratie met Scandinavische motieven uit de vroege middeleeuwen. Links en rechts van de triomfboog bevinden zich rondboognissen, die later vierkant zijn gehakt. In de zuidelijke nis sporen van een muurschildering, mogelijk een kruisiging. In de noordelijke nis een aardig klaverbladraam en een hagnioscoop. Dergelijke smalle nissen

- ▲ Eethen, Hervormde Kerk.
Kerk en pastorie zijn in hun huidige vorm tussen 1948 en 1951 tot stand gekomen.
- Eethen, Hervormde Kerk.
Bij restauratie en herbouw heeft de architect teruggegrepen op de eenvoud van het romaans.

